

ФІНАНСОВІ БІЗНЕС-МЕРЕЖІ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглянуто значення фінансових бізнес-мереж в активізації економічного розвитку Російської імперії та індустріального регіону у Східній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Показано основні тенденції розвитку бізнес-мереж, їх переваги та передумови їх нестабільності під час фінансової кризи 1899-1903 рр.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX століть розвиток фінансової системи і ринку цінних паперів Російської імперії (до складу якої входила Східна Україна) визначався впливом загальносвітових тенденцій – посилення процесів глобалізації, активізації міжнародних інвестиційних потоків фінансового капіталу; підвищення значення сервісного сектору економіки; а також зростання впливу на ринок цінних паперів неформальних бізнес-мереж.

Під бізнес-мережами маються на увазі групи ділових партнерів, пов'язаних загальною діяльністю, що створюють свої мережні канали (часто неформальні) обміну інформацією з метою підвищення взаємної довіри. Бізнес-мережі в різних формах і під різними назвами існували й існують у всіх економічних системах, однак проблема полягає у тому, що історія формування вітчизняних бізнес-мереж досліджена недостатньо.

Актуальність описаного в статті дослідження визначається тим, що вплив бізнес-мереж на економічний розвиток усіх країн світу зростає (зокрема і в Україні), а виникнення, взаємодія і конкурентну боротьбу цих мереж часто буває досить важко простежити, оскільки вона прихована в сфері неформальних особистих відносин лідерів великого бізнесу. У цьому сенсі досвід формування бізнес-мереж у Російській імперії й у Східній Україні на рубежі XIX-XX століть може бути корисним для розуміння процесів, що відбуваються сьогодні.

Дослідження бізнес-мереж почалося ще на початку XX століття – у той час вони називалися "особистими уніями", тобто особистими неформальними зв'язками лідерів банківського і промислового бізнесу. Підсумки раннього етапу цих досліджень підведені в ґрунтовних статтях І.Ф. Гіндіна¹ та І.В. Бовькіна². Крім того, різні аспекти формування вітчизняних бізнес-мереж розглядали Б.В. Ананьїч, Л.І. Бородкін, Г. Гартман, І.О. Гуржій, П.В. Лізунов, Ю.А. Петров, С.І. Сметанін, І.А. Трахтенберг, Б.А. Хейфец. Однак інформація щодо формування бізнес-мереж у Східній Україні не була систематизована. Тому мета описаного дослідження – показати формування бізнес-мереж у Східній Україні (зокрема, на прикладі мережі О.К. Алчевського).

Наприкінці XIX – початку XX століть у Російській імперії була стадія економічного підйому й активної індустріалізації (з періодичними спадами під час криз). Великі міста з фондовими біржами були основними фінансовими центрами імперії – Петербург із населенням 1,686 млн у 1913 р., Москва (1,5 млн), Варшава (0,845 млн), Харків (0,577 млн), Київ (0,573 млн), Рига (0,517 млн), Одеса (0,302 млн). В цих містах були зосереджені операції з цінними паперами і більшість фінансових послуг, що стали основою сервісного сектора економіки, який почав формуватися наприкінці XIX століття у великих містах деяких країн з розвиненими фінансовими ринками (Англія, Франція, Німеччина, США). З фінансовими центрами був пов'язаний і розвиток неформальних бізнес-мереж, тісно переплетених зі сферою фінансових послуг.

У 1890-і роки темпи зростання промислового виробництва в Російській імперії досягли 200% на рік³. Однією з основних причин такого загального економічного підйому було швидке зростання іноземних інвестицій.

Промисловість концентрувалася в декількох індустріальних центрах (таких, як Урал) і, зокрема, на південному сході України, де сформувався регіон вугледобувної та металургійної промисловості.

У 1896 році у світовій економіці відзначалося похваллення після спаду початку 1890-х років. Почалася чергова "грюндерська гарячка", засновувалися численні нові акціонерні товариства, і велика кількість цінних паперів новостворених компаній опинилася на біржі. Період підйому був пов'язаний з політикою С.Ю. Вітте (міністра фінансів з 1892 по 1903 р.), орієнтованою на прискорений розвиток промисловості за допомогою залучення іноземних капіталів.

У цей час у Російській імперії відбувалося активне формування фінансово-промислових груп і неформальних бізнес-мереж у основних фінансових центрах, найбільше значення з яких мали Петербург, Москва, Одеса й Харків. Якщо порівнювати Москву і Петербург як фінансові центри, то можна відзначити не тільки різну орієнтацію цих центрів (московські підприємці орієнтувалися більше на текстильну промисловість, а петербурзькі – на суднобудування, воєнну промисловість, виробництво засобів зв'язку), але й прихильність московських підприємців до старих традицій, у той час як у космополітичному Петербурзі переважали "російські іноземці" – вихідці з Англії, Німеччини, Франції та інших країн, що прийняли російське підданство.

Наприкінці XIX століття велику московську бізнес-мережу створили брати Полякови – Самуїл (1837-1888) став великим залізничним підприємцем, Яків (1832-1909) – головою торгового дому в Таганрозі, що спеціалізувався на торгівлі з Іраном (Яків Поляков став засновником не тільки Азовської пароплавної компанії, але й декількох банків, зокрема одного з найбільших акціонерних банків – Азовсько-Донського)⁴, а Лазар Поляков (1843–1914), якого сучасники називали "московським Ротшильдом", очолив банкірський дім у Москві (існував з 1873 по 1900 р.). Банкірський дім Л.Полякова фінансував будівництво залізниць і мав тісні фінансові зв'язки з групою промислових і торгових акціонерних товариств (Товариство гумової мануфактури, Московське лісопромислове товариство й ін.). У центрі фінансової групи Полякова були московський Міжнародний торговий банк (за розміром капіталу в 10 млн руб. і розгалуженістю мережі відділень банк не мав собі рівних у Москві) і Південно-Російський промисловий банк⁵.

Об'єднавши навколо себе групу банків, залізниць, промислових і торгових акціонерних товариств, банкірський дім Полякова став характерним для 1890-х років прикладом утворення бізнес-мережі. Але кризи 1899–1903 р. дім Полякова не пережив – спочатку збанкрутував московський Міжнародний торговий банк (Лазар Поляков був головою його правління, а також засновником ще п'яти банків), потім Московське лісопромислове товариство, що також належало Л.Полякову, після чого розпалася уся фінансова група. Очевидно, основна причина цього краху пов'язана з тим, що фінансова мережа Полякова була заснована майже повністю на кредитному капіталі (розмір боргу різним кредитним установам досяг у 1901 р. 41 млн руб.) що, з одного боку, дозволило за короткий час створити цю мережу, а з іншого боку – значно підвищувало її нестабільність.

¹ Гиндин И.Ф. Московские банки в период империализма / И.Ф. Гиндин // Исторические записки. – 1958. – Т. 58. – С. 38-106.

² Бовькин И.В. Личные унии в тяжелой промышленности России накануне Первой мировой войны / И.В. Бовькин, К.Ф. Шаццлло // Вестник МГУ. Серия "История". – 1962. – №1. – С. 55-67.

³ Хейфец Б.А. Кредитная история России. Характеристика суверенного заемщика / Б.А. Хейфец. – М.: Экономика, 2003. – С. 29.

⁴ Сметанин С.И. История предпринимательства в России / С.И. Сметанин. – М.: Палеотип; Логос, 2005. – С. 145.

⁵ Петров Ю.А. Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика / Ю.А. Петров. – М.: Изд-во "Мосгорархив", 2002. – С. 200.

Крім мережі Полякова добре відомою була московська мережа Рябушинських (з банкірським домом Рябушинських у її центрі), заснована представниками стародавнього купецького роду. Дім Рябушинських, у традиціях якого було по'єднання в одній особі купця староруського типу і сучасного банкіра, вважається типовим для московських приватних банкірських домів, хоча нерідко, за словами В.П. Рябушинського (1873–1955), “московський промисловець сидів у себе в чи коморі на фабриці, як князь у своєму князівстві”⁶. Розмах справи Рябушинських був настільки великим, що вони мали постійного представника на Лондонській біржі, який інформував їх про курси цінних паперів⁷.

Світова економічна криза 1899-1903 рр., що була зумовлена загальними закономірностями циклічного розвитку ринкових економічних систем (а також значним збільшенням зв'язків між фінансовими ринками різних країн) в Російській імперії призвела до зниження виробництва і банкрутств деяких великих підприємств – Л.С. Полякова, П.П. фон Дервіза, С.І. Мамонтова, а в Україні – найбільшого харківського підприємця О.К. Алчевського.

Наприкінці XIX – початку XX в. на території Східної України, що входила до складу Російської імперії (Західна Україна входила у цей час до складу Австро-Угорської імперії) відзначався бурхливий промисловий і фінансовий підйом. У Східній Україні відкрилися численні нові банки, зокрема в Одесі – відділення Державного і Земського банків (у 1882 і 1883 рр.), Бесарабсько-Таврійський банк (1900 р.); у Полтаві – відділення Державного банку (1897 р.); у Харкові – відділення Земельного (1898 р.) і Державного (1900 р.) банків, а також Азовсько-Донський комерційний банк (1897 р.) і Торговий банк (1899 р.).

Основними фінансовими центрами Східної України були Харків, Одеса й Київ. Торговельним центром була Одеса з великим портом⁸, а промисловими центрами – Катеринослав (Дніпропетровськ) і Юзовка (Донецьк). Після відкриття в 1865 р. Криворізького родовища залізної руди в цьому регіоні почав створюватися великий металургійний центр, у багатьох аспектах більш сучасний, ніж металургійна промисловість Уралу, а побудована в 1884-1886 рр. Катерининська залізниця зв'язала Кривий Ріг з Донбасом.

Наприкінці XIX століття на півдні й сході України було побудовано 17 великих металургійних заводів, у тому числі за участю іноземних інвестицій: англійських (завод Джона Юза в Донецьку), бельгійських (Дніпровський завод у Дніпродзержинську, Ольховський завод біля Луганська, Верхньодніпровський металургійний завод біля Дніпродзержинська), французьких (Гданцевський завод біля Кривого Рогу), американських (Нікополь-Маріупольський завод). Російські капітали були вкладені в Брянський завод (біля Дніпропетровська), Дружковський і Донецько-Юрїївський (у Донбасі). У 1897 р. в Україні було зосереджено до 21% підприємств Російської імперії, що випускали 15% усієї продукції⁹. Розвиток Донецького промислового регіону прискорив будівництво Північно-Донецької залізниці (рух по ній почався у 1910 р.), контрольний пакет акцій якої належав французькому банку “Societe General” – одному з основних іноземних інвесторів і в Донецькому регіоні, і в Російській імперії загалом.

Серед джерел фінансування розвитку промисловості на півдні та сході України основними були банки, але важливе значення мали й ринки цінних паперів. Операції з цінними паперами проводилися на Харківській (де переважали папери промислових компаній), Одеській (акції торговельних компаній) і Київській (акції компаній з виробництва цукру) біржах.

Для південно-східного промислового регіону України основним центром операцій з цінними паперами була Харківська фондова біржа, заснована в 1866 р. за участю

О.К. Алчевського й інших підприємців. У 1914 р. на цій біржі котирувалися акції та паї 26 компаній на суму 230,3 млн. руб. Переважали акції п'яти найбільших вугледобувних компаній (15,98 млн. руб.) і шести основних металургійних компаній (77,24 млн. руб.), а також шести цукрових заводів (6,25 млн. руб.). Крім того, котирувалися облигації 33 найменувань¹⁰. Незважаючи на те, що обсяг операцій з цінними паперами на цій біржі був невеликим у порівнянні з Петербурзькою, вона посідала четверте місце в Російській імперії після Петербурзької, Московської й Варшавської, а в Україні була провідною.

Освоєння Донбасу почалося в 1872 р. після того, як було засноване акціонерне “Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості” зі статутним капіталом 1,25 млн. руб. (25 000 акцій по 50 руб.) – перша вугільна компанія Донбасу. Співзасновниками товариства були С.С. Поляков (якого вже в той час вважали “залізничним королем” півдня Російської імперії) та інженер П.Н. Горлов (фахівець з технології видобутку вугілля). Наприкінці XIX століття компанія перейшла у власність французьких інвесторів.

Проникнення іноземного капіталу мало вирішальне значення у швидкій індустріалізації на півдні та сході України – у кам'яновугільній, залізничній і металургійній промисловості іноземний капітал мав ключові позиції (у 1888-1894 рр. в Україні було створено 22 іноземні акціонерні компанії з капіталом близько 63 млн. руб.).

Однією з таких компаній було засноване в 1896 р. бельгійське “Акціонерне Товариство Залізопрокатних Заводів” у Костянтинівці, що зробило значний внесок у розвиток металургійної галузі. У 1896 р. Товариство заснувало Костянтинівський металургійний завод – одне з перших підприємств чорної металургії в Україні. Статутний капітал товариства становив у 1896 р. 2,5 млн. франків; у 1900 р. – 5 млн; 1911 р. – 7 млн; 1914 р. – 10 млн. франків¹¹.

Помітним був внесок “Російсько-Бельгійського металургійного товариства”, заснованого Ф.Є. Єнакієвим, Б.А. Яловецьким і бельгійськими громадянами Октавом Неф-Орбаном і Оскаром Біє. А основною ініціатором створення товариства, Федора Єнакієва (1852-1915 рр.) називають іноді батьком промисловості Донбасу.

Статутний капітал товариства становив у 1895 р. 20 млн. руб.; у 1897 р. були випущені акції на 2 млн. руб. (8 тис. акцій по 250 руб.); у 1900 р. на 5 млн. руб. (20 000 акцій по 250 руб.); у 1911 р. на 5 млн. руб. (20 000 акцій по 250 руб.).

У 1896 р. почалося будівництво Луганського паровозобудівного заводу Густава Гартмана з основним акціонерним капіталом 4 млн. руб. (у 1917 р. збільшеним до 9 млн. руб.). Особливо активно завод працював у роки російсько-японської війни, виконуючи державні замовлення на постачання паровозів¹². Акції заводу з'явилися в котируваннях Петербурзької біржі в 1898 р., а також бірж Парижа і Брюсселя. Серед їх власників були найбільші російські банки¹³.

З 1890 по 1900 р. присутність іноземних капіталів у вугледобувній промисловості Донбасу виросла в 6 разів і досягла 95,3 млн. руб.; більше половини видобутого вугілля вивозилося в країни Західної Європи. Були побудовані підприємства, пов'язані із залізничним транспортом (Харківський і Луганський паровозобудівні заводи), і в Україні вироблялося три чверті загальноросійського випуску залізничних рейок. Однак більшість підприємств випускала сировину й напівфабрикати, що постачалися в Росію, і лише 15% – готову продукцію. Крім того, активно розвивалося виробництво цукру, пов'язане з іменами відомих підприємців Миколи Терещенко і Лазаря Бродського.

¹⁰ Бородкин Л.И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л.И. Бородкин, А.В. Коновалова. – СПб.: Алетей, 2010. – С. 46.

¹¹ Общество железопрокатных заводов в Константиновке. – <http://kivscirpo.com/category/metallurgy/>

¹² Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, юг России / Г. Гартман // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 466.

¹³ Русские биржевые ценности. 1914-1915 / Под ред. М.И. Богородова с участием В.А. Мукосева, В.С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 290.

⁶ Партии российских промышленников и предпринимателей: Документы и материалы. 1905–1906 г. [Сост. коммент. В.Ю. Карнишин]. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 6.

⁷ Петров Ю.А. Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика / Ю.А. Петров. – М.: Изд-во “Мосгоррахов”, 2002. – С. 174-175.

⁸ Гуржий И.О. Украина в системе всероссийского рынка 60-90-х годов XIX ст. / И.О. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 140-141, 143.

⁹ Те ж, с. 20-21.

Цікава історія О.К. Алчевського, який створив харківську фінансово-промислово-групу і велику бізнес-мережу. Оселившись в 1862 р. у Харкові, О.К. Алчевський почав підприємницьку діяльність з того, що, за прикладом батька, відкрив чайний магазин¹⁴. У 1866 р. він став одним із засновників Харківського товариства взаємного кредиту, в 1868 р. заснував один з перших акціонерних банків – Харківський Торговий банк, а в 1871 р. був ініціатором створення першого в Російській імперії акціонерного іпотечного банку – Харківського Земельного банку з капіталом 1 млн руб., яким керував до кінця життя.

Харківський Земельний банк надавав кредити землевласникам під заставу нерухомості, а якщо боржник не міг розрахуватися, його землі переходили банку. Так О.К. Алчевський став власником великих земельних ділянок, придбаних за мінімальною на той час ціною (45-50 руб. за десятину), і за рахунок цього вартість акцій банку за кілька років підвищилася з 500 руб. до 2 тис. руб.

Розбагатіши на швидкому зростанні ціни акцій своїх фінансових установ, О.К. Алчевський вирішив інвестувати капітал в перспективну вугільну промисловість. У 1879 році він заснував Олександрівське гірничо-промислове акціонерне товариство з капіталом 2 млн руб¹⁵, одну з найбільших у Донбасі вугледобувних компаній, у яку були інвестовані французькі капітали, а в 1895 р. став ініціатором створення акціонерної металургійної компанії (з бельгійським капіталом) “Російський Провіданс” у Маріуполі та Донецько-Юр'ївського металургійного товариства з капіталом 8 млн руб. (біля станції Юр'ївка, у 1903 р. перейменованої в Алчевськ). У Донецько-Юр'ївське металургійне товариство інвестувала значні кошти одна з великих німецьких металургійних компаній “Friedenhutte” разом з петербурзьким банком “Е.М. Мейер і К”¹⁶. Завод, не повністю закінчений, почав працювати в 1896 р., і вартість акцій товариства швидко зросла від номінальної 250 руб. у 1895 до 680 руб. у 1899 р.

Наприкінці 1890-років капітал О. К. Алчевського оцінювався в 30 млн руб., і самі тільки нові будівлі Земельного і Торгового банків у Харкові, що стали символом його успіху, обійшлися йому в 1,2 млн. руб. Але з початком у 1899 р. кризи положення швидко погіршилося – Донецько-Юр'ївський завод був не повністю збудований, узяті на його будівництво кредити необхідно було повертати, а попит на металургійну продукцію різко знизився. До того ж, очікуване державне замовлення на 3 млн пудів рейок несподівано було скасовано¹⁶.

Загальні збори акціонерів прийняли рішення порушити клопотання перед міністерством фінансів про одержання дозволу випустити облігації на 3 млн. руб., але С.Ю. Вітте відмовив О.К. Алчевському. Зненацька виявившись на грані краху, Алчевський у розпачі 7 травня 1901 року покінчив життя самогубством у Петербурзі на вокзалі, кинувшись під потяг¹⁷. Його смерть стала початком відомого у ті роки “харківського краху”, після якого більшість підприємств О.К. Алчевського перейшли у власність його основних кредиторів – московських банкірів Вишнякових і Рябушинських¹⁸.

Основна проблема бізнес-мережі О.К. Алчевського була та сама, що й у мережі Л.С. Полякова – величезні кредити, які під час кризи на рубежі двох сторіч неможливо було повернути (борги О.К. Алчевського оцінювалися в 19 млн руб.)¹⁹. Чимало було чуток, що Алчевського вбили конкуренти, штовхнувши його під потяг. Але це малоімовірно, оскільки в цей самий час за схожих фінансових обставин (неможливість повернути великі кредити) збанкрутували “залізничні королі” П.П. фон Дервіз та І.С. Мамонтов²⁰, а також Л.С. Поляков, який улітку

1901 р. так само як О.К. Алчевський просив у С.Ю. Вітте кредит на 4–6 млн руб. під заставу своїх акцій і так само отримав відмову²¹.

Отже, історія промислового розвитку Східної України наприкінці XIX – на початку XX ст. свідчить, що вирішальне значення у швидкому створенні в цьому регіоні значного індустріального центру мали бізнес-мережі, основною з яких була “харківська група” О.К. Алчевського. Ці мережі за допомогою неформальних зв'язків їх лідерів за короткий час змогли акумулювати значні фінансові ресурси, і в цьому була їх безперечна перевага. Слабкість цих мереж була пов'язана з величезними кредитами, які за умов кризи 1899-1903 рр. неможливо було повернути, що й стало причиною дестабілізації та розпаду і московської мережі Л.С. Полякова, і харківської О.К. Алчевського, історія якого була найдраматичнішою.

Аналіз загальних закономірностей розвитку бізнес-мереж як в Україні, так і в інших країнах дає можливість визначити передумови підвищення їх стабільності, що є перспективним напрямом подальших досліджень автора.

Список використаної літератури:

1. *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 151. – <http://books.google.com>.
2. *Бовыкин И.В.* Личные уни в тяжелой промышленности России накануне Первой мировой войны / И.В. Бовыкин, К.Ф. Шацлло // Вестник МГУ. Серия “История”. – 1962. – № 1. – С. 55-67. 3. *Бородкин Л.И.* Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л.И. Бородкин, А.В. Коновалова. – СПб.: Алетей, 2010. – С. 46. 4. *Гартман Г.* Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, юг России / Г. Гартман // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 466. 5. *Гиндин И.Ф.* Московские банки в период империализма / И.Ф. Гиндин // Исторические записки. – 1958. – Т. 58. – С. 38-106. 6. *Гуржий И.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 140-141, 143. 7. *Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б.В. Ананьич, М.И. Арефьев, С.Г. Беляев и др.* – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 459. 8. *Лизунов П.В.* Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703-1917 гг.) / П.В. Лизунов. – СПб.: Изд-во “Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”, 2004. – С. 288. 9. Общество железнодорожных заводов в Константиновке. – <http://kivscrypto.com/category/metallurgy/>. 10. Отчёт Московского купеческого общества взаимного кредита за 1896 год. – М., 1897. – С. 15-21, 26-27. 11. *Партии российских промышленников и предпринимателей: Документы и материалы. 1905-1906 гг.* [Сост. коммент. В.Ю. Карнишин]. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 6. 12. *Петров Ю.А.* Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю.А. Петров // Отеч. история. – 1995. – № 4. – С. 52-75. 13. *Петров Ю.А.* Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика / Ю.А. Петров. – М.: Изд-во “Мосгоррахив”, 2002. – С. 200. 14. *Русские биржевые ценности. 1914-1915 / Под ред. М.И. Боголепова с участием В.А. Мукосева, В.С. Зива.* – Пг. [без изд.], 1915. – С. 290. 15. *Сметанин С.И.* История предпринимательства в России / С.И. Сметанин. – М.: Палеотип; Логос, 2005. – С. 145. 16. *Трахтенберг И.А.* Денежные кризисы (1821-1938 гг.) / И.А. Трахтенберг. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – С. 447-450. 17. *Хейфец Б.А.* Кредитная история России. Характеристика суверенного заёмщика / Б.А. Хейфец. – М.: Экономика, 2003. – С. 29.

МОШЕНСЬКИЙ Сергій Захарович – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів Житомирського державного технологічного університету

¹⁴ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 151. – <http://books.google.com>.

¹⁵ Те ж, с. 152.

¹⁶ Петров Ю.А. Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю.А. Петров // Отеч. история. – 1995. – № 4. – С. 52-75.

¹⁷ Петров Ю.А. Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика / Ю. А. Петров. – М.: Изд-во “Мосгоррахив”, 2002. – С. 157. – <http://books.google.com>.

¹⁸ Отчёт Московского купеческого общества взаимного кредита за 1896 год. – М., 1897. – С. 15-21, 26-27.

¹⁹ Трахтенберг И.А. Денежные кризисы (1821-1938 гг.) / И.А. Трахтенберг. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – С. 447-450.

²⁰ Лизунов П.В. Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703-1917 гг.) / П.В. Лизунов. – СПб.: Изд-во “Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”, 2004. – С. 288.

²¹ Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б.В. Ананьич, М.И. Арефьев, С.Г. Беляев и др. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 459.

